

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΓΙΑΤΡΟΥ ΑΕΤΙΟΥ ΤΟΥ ΑΜΙΔΗΝΟΥ
(ΚΩΔΙΚΑΣ ΑΘΩΝ. ΛΑΥΡ. 630. Ε 168)*

Ο Αέτιος ο Αμιδηνός, ο πρώτος αξιόλογος χριστιανός γιατρός (8ος αι. μ.Χ.)¹, έγραψε ένα εκτενές ιατρικό σύγγραμμα —σμπίλημα από έργα προγενεστέρων του γιατρών— σε δεκαέξι βιβλία με τίτλο *Βιβλία Ιατρικά έκκαίδεκα*². Το έργο αυτό γνώρισε μεγάλη διάδοση και παραδόθηκε σε πλήθος χειρόγραφα.

* Ευχαριστούμε θερμά τον καθηγητή κ. Γ. Μ. Παράσογλου και τον ομότιμο καθηγητή κ. Β. Άτσαλο που είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν το χειρόγραφο της εργασίας αυτής και να μας κάνουν χρήσιμες υποδείξεις· τον καθηγητή κ. D. Harlfinger (Berlin - B.R.D.) για την βοήθειά του στον καθορισμό του αριθμού των γραφένων του κώδικα· τον λόγιο μοναχό π. Μάξιμο, Γραμματέα της Ι. Μονής Μεγ. Λαύρας (Άγιον Όρος), χάρη στην φροντίδα του οποίου κατέστη δυνατή η αυτοψία του κώδικα, και την κ. Αλίκη Στουγιαννάκη, υπεύθυνη του Αρχείου των μικροφίλμ του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών (Ι. Μονή Βλατάδων), η οποία έθεσε στην διάθεσή μας το μικροφίλμ του κώδικα.

1. Για τον Αέτιο βλ. C. Weigel, *Aetianarum exercitationum specimen*, Lipsiae 1791· K. Sprengel, *Versuch einer pragm. Gesch. d. Arzneikunde*, Theil II., Halle 1800², σ. 267-277· H. Haeser, *Gesch. d. Medicin...*, Band I., Jena 1875³ (ανατύπ.: Hildesheim 1971), σ. 457-458· M. Wellmann, *Aetios* (12), *RE I*, 1 (1893) 703-704· E. J. Gurlt, *Gesch. d. Chirurgie...*, Band I., Berolini 1878 (ανατύπ.: Hildesheim 1964), σ. 544-555· I. Bloch, *Aëtius von Amida*, στο: *Puschmanns Handbuch d. Gesch. d. Medizin*, ed. M. Neuburger und J. Pagel, Band I., Jena 1902 (ανατύπ.: Hildesheim 1971), σ. 529-535· Th. Puschmann, *Aetius, Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte*, hrsg. A. Hirsch, Band I., Berlin-Wien 1929², σ. 39-40· Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της βυζαντινής Ιατρικής*, Άθήναι 1942, σ. 32-41· H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* [Byzantinisches Handbuch V, 2], München 1978, σ. 294-296. Από τα βιβλιογραφικά βοηθήματα, στα οποία μπορεί να ανατρέξει κανείς για να αντλήσει πληροφορίες για τις εκδόσεις, μεταφράσεις κλπ. του έργου του Αετίου, μνημονεύουμε εδώ μόνον τα εξής δύο: H. Choulant, *Handbuch der Bücherkunde für die ältere Medicin*, Leipzig 1841² (ανατύπ.: Graz 1956), σ. 133-135· H. Leitner, *Bibliography to the ancient medical authors*, Vienna-Wern 1973, σ. 9-10. Η ειδική βιβλιογραφία για τα βιβλία του Αετίου τα οποία θα εξετάσουμε στην συνέχεια μνημονεύεται στον οικείο τόπο.

2. Για την αξιολόγηση του έργου του Αετίου βλ. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη* 181a [τ. 3, σ. 151-152 Henry]· I. Bloch, *ό.π.*, σ. 533, όπου μνημονεύονται οι εγκωμιαστικές απόψεις του J. Cornarius και του H. Boerhaave, καθώς και οι αντίθετες γνώμες του Th. Puschmann (με παραπομπές στην σχετική βιβλιογραφία)· F. H. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, Philadelphia-London 1929⁴, σ. 123· A. Castiglioni, *Ίστορία της Ιατρικής*, έλλην. μετάφρ. επιμελεία Ν. Σ. Παπασπίρου, τ. 1, Άθήναι 1961, σ. 251· K. Pollak, *Die Heilkunde der Antike*, Wiesbaden 1978², σ. 278.

Βέβαια, τα χειρόγραφα στα οποία υπάρχει το σύνολο του έργου είναι τα λιγότερα· στα πιο πολλά περιέχονται είτε μόνον μερικά βιβλία είτε εκλογές από διάφορα βιβλία³.

I

Όλα τα γνωστά χειρόγραφα του Αετίου που υπάρχουν στην Ελλάδα είναι συγκεντρωμένα —με εξαίρεση ένα χειρόγραφο της Πάτμου⁴— στις βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους, και συγκεκριμένα στις Μονές Μεγ. Λαύρας⁵, Βατοπεδίου⁶ και Ιβήρων⁷.

Στην Μεγ. Λαύρα —σύμφωνα με τον κατάλογο του Ευστρατιάδη⁸— υπάρχουν οι εξής τέσσερις κώδικες του Αετίου:

- 1) Αθων. Λαύρ. 1873. Ω 63, χάρτ., 15ου αι. (1440), φφ. 592, κολοβός. Περιέχει τους

3. Για τα χφφ. του Αετίου βλ. Weigel, *ό.π.*, σ. 27-29· Haeser, *ό.π.*, σ. 457· Ch. Daremberg· Ch. E. Ruelle, *Oeuvres de Rufus d'Éphèse*, Paris 1879 (ανατύπ.: Amsterdam 1963), σ. XVII· XVIII· G. A. Costomiris, *Études sur les écrits inédits des anciens médecins grecs*, REG 3 (1890) 150-179· A. Γ. Κωστομοίρης, *Αετίου λόγος δωδέκατος*, Paris 1892, σ. νγ'-νε'· J. Pagel, *Miscellanea*, z. Th. aus handschriftlichen Quellen. III., *Janus* 1 (1896-1897) 374-375· Σ. Ζερβός, *Αετίου λόγος εξακαδέκατος*, Βερολίνο 1901, σ. ια'-ιβ'· Bloch, *ό.π.*, σ. 531· H. A. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte* [Abhand. d. preuss. Akademie d. Wissensch., Philosoph-historische Klasse], Berlin 1905-1907 (ανατύπ.: Leipzig-Amsterdam 1970), Theil II., σ. 5-7, και Nachtrag, σ. 43· Σ. Ζερβός, *Αθηνά* 18 (1905) 251-263· 21 (1909) 3-5· 23 (1911) 265-271· A. Olivieri, *Aetii Amideni Libri medicinales* [CMG VIII, 1 (1935), σ. V-XIV και CMG VIII, 2 (1950), σ. I-III]· Mariarosa Formentin, *I codici greci di medicina nelle tre Venezie* [Università di Padova. Studi Bizantini e Neogreci 10], Padova 1978, σ. 71-73.

4. Πρόκειται για τον κώδικα Πάτμου 277· βλ. Ίω. Σακελλίων, *Πατριακή Βιβλιοθήκη, ήτοι αναγραφή των εν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Ἐδωγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησaurισμένων χειρογράφων τευχῶν*, Ἀθήναι 1890, σ. 143. Για την σύγχυση που επικρατεί ως προς το περιεχόμενο του κώδικα αυτού βλ. Costomiris, REG 3 (1890) 178· Diels, *ό.π.*, σ. 6· Ζερβός, *Αθηνά* 18 (1905) 261-262.

5. Βλ. υποσημ. 8.

6. S. Eustratiades - Arcadios of the Monastery of Vatopedi, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos* [Harvard Theological Studies XI], Cambridge, Harvard Univ. Press, 1924, σ. 11, αρ. χφ. 29.

7. Σ. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Ἐν Κανταβρυγία τῆς Ἀγγλίας 1900, σ. 63, αρ. χφ. 4340. 220. Το χφ. της Μονῆς Εσφιγμένου (αρ. 41), που μνημονεύουν ο Κωστομοίρης (REG 3, 1890, 177) και ο Diels (*Die Handschriften...*, Theil II., σ. 5), δεν μνημονεύεται από τον Λάμπρο στον κατάλογο των χφφ. της Μονῆς αὐτῆς (βλ. Λάμπρος, *ό.π.*, τ. 1, σ. 170-199).

8. Σπυρ. Λαυριώτης - Σωφρ. Ευστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει) συνταχθεῖς ὑπὸ Σπυρίδωνος μοναχοῦ Λαυριώτου ἱατροῦ, ἐπεξεργασθεῖς δὲ καὶ διασκευασθεῖς ὑπὸ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως [Ἁγιορειτικῆ Βιβλιοθήκη, Τεῦχος Β' και Γ']*, Paris 1925, σ. 340 (στο εξής: Ευστρατιάδης).

δεκαέξι λόγους του Αετίου (στα φφ. 1^ε-344^ε και 348^ε-542^ε), καθώς και μερικά άλλα ιατρικά κείμενα⁹.

2) Αθων. Λαύρ. 1874. Ω 64, χάρτ., 14ου αι., φφ. 362, ακέφαλος, κολοβός. Περιέχει τους οκτώ πρώτους λόγους (1-8) του Αετίου¹⁰.

3) Αθων. Λαύρ. 1875. Ω 65, χάρτ., 14ου αι., φφ. 321, ακέφαλος, κολοβός. Περιέχει τους οκτώ τελευταίους λόγους (9-16) του Αετίου. Κατά τον κατάλογο αποτελεί συνέχεια του προηγούμενου κώδικα (χαρκτηρίζονται ως «Τόμος Α'» και «Τόμος Β'» αντίστοιχα)¹¹.

4) Αθων. Λαύρ. 1876. Ω 66, χάρτ., 13ου (;) αι., φφ. 206, ακέφαλος. Στο τελευταίο τμήμα του κώδικα (φφ. 120^ε-206^ε) περιέχεται ο δέκατος έκτος λόγος του Αετίου (το πρώτο μέρος του κώδικα περιέχει κείμενα του γιατρού Παύλου Αιγινήτη)¹².

Εκτός, όμως, από αυτούς τους κώδικες του Αετίου, στον κατάλογο των χφφ. της Μεγ. Λαύρας μνημονεύονται και άλλοι ιατρικοί κώδικες, που περιέχουν είτε έργα επωνύμων γιατρών¹³ είτε ανώνυμες συλλογές ιατρικών συνταγών (γιατροσόφια)¹⁴.

Στην σ. 95 γίνεται λόγος για το χφ. Αθων. Λαύρ. 630. Ε 168, το οποίο,

9. Ευστρατιάδης, *ό.π.*, σ. 340· Olivieri, *CMG VIII*, 1 (1935), σ. I. Ο κώδικας Αθων. Λαύρ. 1873. Ω 63 μνημονεύεται από τον Olivieri ως Athous Λαύρ. 718. Ω 63, προφανώς επειδή ο Olivieri ακολουθεί κάποια παλαιότερη αρίθμηση (ίσως του ανεκδότη καταλόγου του Χρυσοστόμου Λαυριώτη, που βρίσκεται χειρόγραφος στην βιβλιοθήκη της Μεγ. Λαύρας· βλ. Ευστρατιάδης, *ό.π.*, σ. γ'). Ακόμη, ο Olivieri (*ό.π.*) σημειώνει ότι ο κώδικας αποτελείται από 346 φύλλα και ότι περιέχει τα οκτώ πρώτα βιβλία του Αετίου (φφ. 1^ε-344^ε) και μερικές συνταγές (φφ. 345^ε-346^ε). Ο Olivieri μάλλον δεν επισκέφθηκε την Μεγ. Λαύρα (δεν μνημονεύεται στο βιβλίο των σημαντικών επισκεπτών της Βιβλιοθήκης της βλ. G. P. Lavriotis, *Savants recus à la bibliothèque des manuscrits de la grande Lavra (1897-1961), Le Millenaire du Mont Athos. Études et Melanges*, t. II, Chevetogne 1965, σ. 333 κ.ε.). Προκειμένου για τους κώδικες του Αγίου Όρους χρησιμοποίησε φωτογραφίες (βλ. *CMG VIII*, 1, (1935), σ. V) που έθεσε στην διάθεσή του κάποιος άλλος (ίσως ο J. Mewaldt· βλ. *CMG VIII*, 1 (1935), σ. XIV). Ίσως όμως να του στάλθηκαν οι φωτογραφίες μόνον μέχρι το φ. 346^ε, επειδή επρόκειτο να εκδώσει μόνον τα οκτώ πρώτα βιβλία του Αετίου (τα υπόλοιπα οκτώ τα είχε αναλάβει ο M. Wellmann), και έτσι σχημάτισε εσφαλμένη ιδέα για τον κώδικα (δεδομένου μάλιστα ότι, μετά το όγδοο βιβλίο, ακολουθούν δύο φύλλα με συνταγές άσχετες με το κείμενο του Αετίου). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι το έτος περατώσεως της αντιγραφής του κώδικα, δηλ. το 1440, το οποίο ο Olivieri γνωρίζει (βλ. *ό.π.*, σ. V), βρίσκεται στο φ. 543^ε του κώδικα. Υπάρχει βέβαια το ενδεχόμενο ο κώδικας αυτός παλαιότερα να αποτελούσε δύο ξεχωριστούς τόμους (από τους οποίους ο πρώτος να καταλάμβανε τα φφ. 1^ε-346^ε), αυτό όμως σίγουρα θα συνέβαινε πριν από το 1925, έτος έκδοσης του καταλόγου του Ευστρατιάδη, ενώ η έκδοση του Olivieri δημοσιεύθηκε το 1935.

10. Ευστρατιάδης, *ό.π.*, σ. 340· Olivieri, *CMG VIII*, 1 (1935), σ. V, όπου ο κώδικας μνημονεύεται ως Ath. Λαύρ. 719. Ω 64.

11. Ευστρατιάδης, *ό.π.*, σ. 340.

12. Ευστρατιάδης, *ό.π.*, σ. 340.

13. Όπως του Ιπποκράτη (Αθων. Λαύρ. 1877. Ω 67), του Διοσκουρίδη (Αθων. Λαύρ. 1885 Ω 75), του Παύλου Αιγινήτη (Αθων. Λαύρ. 1876. Ω 66) κ.ά.

14. Όπως οι κώδικες Αθων. Λαύρ. 1790. Μ 99, 891. Θ 29, 1724. Μ 33, 1725. Μ 34, 1726. Μ 35 κ.ά.

κατά την περιγραφή, περιέχει ανώνυμο ιατρικό κείμενο. Το κείμενο αυτό ο συντάκτης του καταλόγου το θεωρεί ιδιαίτερης αξίας, και γι' αυτό δεν το κατατάσσει στα «Ίατροσόφια», αλλά το χαρακτηρίζει ως «Πραγματεία Ιατρική»¹⁵. Επειδή στην εργασία αυτήν θα ασχοληθούμε ειδικά με τον κώδικα Αθων. Λαύρ. 630. Ε 168, αξίζει να παραθέσουμε αυτούσια την, σύντομη άλλωστε, περιγραφή του, όπως την βρίσκουμε στον παραπάνω κατάλογο:

Πραγματεία Ιατρική. Χαρτ. 31×22 αιών. ιδ' φ. 189 άκέφ. κολοβ. Πραγματεία Ιατρική σπουδαιστάτη πραγματευομένη περι όλων τών γνωστών άσθνεϊών εν η επιφέρονται αί γνῶμαι όλων τών διασήμων Ιατρών του Γαληνοῦ, Ἡροδότου, Ἀρχιγένους, Ἀσκληπιάδου, Φιλουμένου, Σεβήρου, Ἀετίου, Ἀνδρομάχου και άλλων. Ἄρχεται εκ του κεφ. «περι τών υπό μελαίνης χολῆς ένοχλουμένων τόν στόμαχον. Ἡροδότου» και λήγει εις τὸ περι λέπρας κεφάλαιον. Ἐκ του φ. 27-41 «Διαιτητικὸν τών υγειῶν (sic) παράγγελμα: ὅτι χρῆ τὸν Ιατρὸν επιστήμονα τών τῆς φύσεως ἔργων εἶναι: ὅτι ἄνευ του προγνῶναι τὴν νόσον οὐχ οἶόν τε καλῶς θεραπεῦσαι».

Το γεγονός ότι το κείμενο στο χφ. αρχίζει ακέφαλο πρέπει να είναι ο βασικός λόγος για τον οποίον ο συντάκτης του καταλόγου δεν μπόρεσε να ταυτίσει το κείμενο. Ένας άλλος, εξίσου σπουδαίος, λόγος είναι το ότι δεν πρέπει να διάβασε συστηματικά το χφ., παρά μόνον επιλεκτικά μερικά φύλλα του, όπου και συνάντησε τα ονόματα που μνημονεύονται στην περιγραφή. Αλλά και στα σημεία όπου συνάντησε το όνομα του συγγραφέα του έργου που περιέχει ο κώδικας δεν αντιλήφθηκε ότι πρόκειται για επώνυμο κείμενο.

Στον κώδικα αυτόν δεν παραδίδεται το κείμενο που περιγράφεται στον κατάλογο και στο οποίο «επιφέρονται αί γνῶμαι όλων τών διασήμων Ιατρών», αλλά ένα μεγάλο τμήμα του προαναφερθέντος συγγράμματος του Αετίου¹⁶. Συγκεκριμένα, περιέχονται τμήματα του ενάτου, δεκάτου, ενδεκάτου, δωδεκάτου και δεκάτου τρίτου λόγου του Αετίου, ενώ το έργο που, κατά τον κατάλογο, περιέχεται στα φφ. 27-41 δεν είναι κάποιο διαιτητικό κείμενο — όπως εκ πρώτης όψεως αφήνεται να ενοηθεί¹⁷, αλλά ένα τμήμα από την αρχή του πέμπτου λόγου του Αετίου. Πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι το κείμενο αυτό δεν περιέχεται

15. Βλ. ακόμη και στο Ευρετήριο του καταλόγου, σ. 480.

16. Στο φ. 169^ρ διαβάζουμε: *Τάδε ένεστιν εν τῷ ιγ' λόγῳ Ἄετιου*, και στο φ. 170^ρ: *τέλος τών κεφαλαίων του ιγ' λόγου του Ἄετιου*· πρβ. και φ. 91^ρ: *Τέλος του θ' λόγου*, και φ. 169^ρ: *Τέλος του ιβ' λόγου*.

17. Ευστρατιάδης, *ό.π.*, σ. 95: «Ἐκ του φ. 27-41 Ἐπιτητικὸν τών υγειῶν παράγγελμα...». Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι η παραπάνω φράση λείπει από το χειρόγραφο μας· το εμβόλιμο κείμενο αρχίζει: *ὅτι χρῆ τὸν Ιατρὸν...*· παρόμοια φράση με αυτήν που μνημονεύει ο κατάλογος υπάρχει στο φ. 26^ρ: *Τὸ μὲν διαιτητικὸν τών υγειῶν παραγγελμάτων ἀναγκαῖόν τε καὶ χρῆσιμον πρὸς υγείας τήρησιν ὑπάρχον ἤδη προῆραται* (ενοεῖ τον τέταρτο λόγο, του οποίου ο τίτλος είναι: *Διαιτητικὸν υγειῶν παραγγελμάτων*).

στα φύλλα που σημειώνει ο συντάκτης του καταλόγου, αλλά στα φφ. 25^f-40^v¹⁸ τα φύλλα αυτά αποτελούν το τέταρτο και πέμπτο «τετράδιο» του κώδικα και βρίσκονται εμβόλιμα στο κείμενο του ενάτου λόγου, προφανώς από λάθος κατά την στάχωση.

Ακολουθεί η παλαιογραφική περιγραφή του κώδικα, η έκθεση του περιεχομένου του, η σύγκριση του κειμένου του με τις υπάρχουσες εκδόσεις, η αξιολόγησή του και η επισήμανση της σχέσης του, όσο αυτό είναι δυνατόν, με τους άλλους κώδικες του Αετίου.

II

A¹ = Αθων. Λαύρας 630. Ε 168, 14ου αι., χάρτ., 310×220 mm, φφ. 189 (= 188+I).

<ΑΕΤΙΟΣ ΑΜΙΔΗΝΟΣ>

(φφ. 1^r-188^v) <Βιβλία Ιατρικά> (τμήματα από τον πέμπτο, ένατο, δέκατο, ενδέκατο, δωδέκατο και δέκατο τρίτο λόγο):

(φφ. 25^f-40^v) π έ μ π τ ο ς λ ό γ ο ς: αναλυτικά: (φφ. 25^f-26^v) κατάλογος των κεφαλαίων. Αρχ. ακέφ. *ὅτι χρῆ τὸν ἰατρὸν ἐπιστήμονα τῶν τῆς φύσεως ἔργων εἶναι* Τέλ. *ρμδ' ὄξυμέλιτος σκευασία* (έκδ. Α. Olivieri, *Aetii Amideni Libri medicinales V-VIII* [*Corpus medicorum graecorum* VIII, 2], Berolini 1950, σ. 1, 2-5, 41)· (φφ. 26^v-40^v) το κείμενο του λόγου. Αρχ. *Τὸ μὲν διαιτητικὸν τῶν ὑγιεινῶν παραγγελμάτων* Τελ. *κολ. τοῖς δ' ἀγρυπνήσασιν* (έκδ. Olivieri, *ό.π.*, σ. 6, 2-39, 6). Από την αρχή του καταλόγου των κεφαλαίων του βιβλίου λείπει μόνον ένα μικρό τμήμα του κειμένου: *τάδε ἐστὶν ἐν τῷ ε' λόγῳ* (έκδ. Olivieri, *ό.π.*, σ. 1, 1)· επίσης, έχει παραλειφθεί ο τίτλος του βιβλίου: *Περὶ τῆς πυρετῶν διαγνώσεως καὶ θεραπείας* (έκδ. Olivieri, *ό.π.*, σ. 6, 1).

(φφ. 1^r-24^v και 41^r-91^f) ἑ ν α τ ο ς λ ό γ ο ς. Αρχ. ακέφ. (κεφ. 2ο) *Περὶ τῶν ὑπὸ μελαίνης χολῆς ἐνοχλουμένων (sic) τὸν στόμαχον· Ἡροδότου* Τελ. *δίδου ε' ἢ ζ' πρὸς δύναμιν. Τέλος τοῦ θ' λόγου* (έκδ. Σ. Ζερβός, 'Αετίου 'Αμιδηνοῦ λόγος ἑνατος, 'Αθηνᾶ 23, 1911, 276, 10-390).

(φφ. 91^r-121^v) δ έ κ α τ ο ς λ ό γ ο ς: αναλυτικά: (φφ. 91^{r-v}) κατάλογος των κεφαλαίων. Αρχ. *Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ ι' λόγῳ: α' περὶ ἀτονίας ἥπατος* Τελ. *κοινὴ διαίτα πάντων τῶν ὑδρωπικῶν* (έκδ. G. A. Costomiris, *Études sur les écrits inédits des anciens médecins grecs, REG* 3, 1890, 151)· (φφ. 91^v-121^v) το κείμενο του λόγου. Αρχ. *α' Περὶ ἀτονίας ἥπατος καὶ ἐφ' ὧν αἷμα διὰ γαστρὸς φέρεται* Τελ. *κολ. ἄλλο· ἀνίκητος· κόκκου κνιδείου*. Ο λόγος αυτός είναι ανέκδοτος. Έχουν

18. Βλ. παρακάτω, στην έκθεση του περιεχομένου του κώδικα.

ΓΕ ΕΙ ΤΩΝ ΎΠΟΜΕΛΑΜΕΝΩΝ ΔΟΛΩΝ ΘΥΟΔΟΛΟΝ ΑΠΕΡΑ ΤΟ ΕΤΟΜΟΝ
 ΕΡΟΘΟΥ ΜΕΤΕ ΠΡΟΜΕΛΑΜΕΝΩΝ ΔΟΛΩΝ ΘΥΟΔΟΛΟΝ ΑΠΕΡΑ ΤΟ ΕΤΟΜΟΝ
 ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΠΑΡΑΧΑΡΩΣΤΑ ΟΥΚ ΕΤΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΠΕΡΑΜΕΝΩΝ
 ΤΗΝΟΥ ΟΙ ΠΑΡΕΨΤΩΙ ΟΙ ΤΟΥΤΙΣ. ΟΙ ΤΙΜΟΙ ΕΧΕΡΟΥ ΤΟΥ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΙ ΟΙ ΟΙΟΙ. ΚΑΘΙ ΔΙ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΤΟΥΤΙΣ ΚΑΘΙ ΔΙ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΠΑΡΑΧΑΡΩΣΤΑ
 ΛΕ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΜΕΤΕ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ ΚΑΘΙ ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ. ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΚΟΥΦΟΙΣ ΕΤΟΜΟΝ ΠΑΡΑΧΑΡΩΣΤΑ ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ. ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ
 ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ. ΦΛΕΜΩΝ Ο ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΚΟΥΦΟΙΣ ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ. ΔΙ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΤΗΝΟΥ ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ. ΎΠΟΜΕΛΑΜΕΝΩΝ ΑΠΕΡΑ ΤΟ ΕΤΟΜΟΝ
 ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΠΑΡΑΧΑΡΩΣΤΑ. ΚΑΘΙ ΜΕΤΕ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΎΠΟΜΕΛΑΜΕΝΩΝ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΜΕΤΕ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΚΟΥΦΟΙΣ ΕΤΕΡΩ ΤΗΝΟΥ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ
 ΜΕΤΕ ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ. ΚΑΘΙ ΟΙ ΟΙΟΙ ΤΩΝ ΕΤΟΜΟΝ

6493-92

εκδοθεί μόνον τέσσερα κεφάλαια, τα οποία αποτελούν παραθέματα του Αετίου από το έργο του Αρχιγένη· πρόκειται για τα εξής: (φφ. 96^f-97^r) δ. *περί ἀποστήματος ἐν ἥπατι* (έκδ. G. Larizza Calabrò, *Frammenti inediti di Archigene*, *BPEC* N. S. 9, 1961, 68, 1-69, 21)· (φφ. 97^r-98^r) ε. *θεραπεία ἠλκωμένου ἥπατος* (έκδ. Calabrò, *ό.π.*, 69, 22-70, 33)· (φφ. 115^f-116^r) ιθ. *περί καχεξίας* (έκδ. Calabrò, *ό.π.*, 71, 1-34)· το κεφάλαιο κε. *κοινή δίαιτα πάντων τῶν ὑδρωπικῶν* που δημοσιεύει η Calabrò (*ό.π.*, 72, 1-26) λείπει από τον κώδικα (υπενθυμίζεται ότι ο λόγος είναι κολοβός).

(φφ. 122^r-147^v) ε ν δ έ κ α τ ο ς λ ό γ ο ς. Αρχ. ακέφ. *χαλῶσι τι καὶ τοῦ αἵματος ἐκ τῆς φλεβός* Τελ. κολ. *καὶ μολιβδίνην λεπίδα ὑποτιθέναι ταῖς* (έκδ. Ch. Daremberg - Ch. E. Ruelle, *Oeuvres de Rufus d'Éphèse*, Paris 1879· ανατύπωση, Amsterdam 1963: σ. 87, 28-124, 21 καὶ 568, 1-580, 18).

(φφ. 148^r-169^r) δ ω δ έ κ α τ ο ς λ ό γ ο ς. Αρχ. ακέφ. *τὸ οὖρον μηκέτι δίδου*. Τελ. *ἐγὼ ἴσα βαλὼν σχιστὴν καὶ κισήριν μᾶλλον ὠφέλησα*. Τέλος τοῦ ιβ' λόγου. (έκδ. Γ. Α. Κωστομοίρης, *Ἄετιῦ λόγος δωδέκατος*, Paris 1892, σ. 19, 12-129, 18). Πρέπει να σημειωθεί ότι στην έκδοση του Κωστομοίρη, μετά τις λέξεις *μᾶλλον ὠφέλησα*, οι οποίες στο χφ. αυτό φέρονται ως οι τελευταίες του δωδεκάτου λόγου, υπάρχει επιπλέον κείμενο που καταλαμβάνει δύο περίπου σελίδες της έκδοσης. Αρχ. *Ποδαγρικὸν ἐκ πείρας τοῦ Παρακεραμίδου*. Τελ. *νίτρον καὶ ἀζούγγιον χοίρειον ἐνώσας χρῶ*. Τέλος τοῦ δωδεκάτου λόγου τοῦ Ἄετιῦ (Κωστομοίρης, *ό.π.*, σ. 129, 18-131, 19).

(φφ. 169^r-188^v) δ έ κ α τ ο ς τ ρ ί τ ο ς λ ό γ ο ς: αναλυτικά: (φφ. 169^r-170^r) κατάλογος των κεφαλαίων. Αρχ. *Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ γ' λόγῳ Ἄετιῦ: κεφάλαιον πρῶτον· περὶ ἀνθρωποθήκτων* Τελ. *ρλς' πρὸς λέπρας· Ἀρχιγένους*. Τέλος τῶν κεφαλαίων τοῦ γ' λόγου τοῦ Ἄετιῦ (έκδ. Costomiris, *REG* 3, 1890, 153-157)· (φ. 170^r) ο τίτλος του λόγου: *Περὶ τῶν δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων θηρίων καὶ περὶ ἐλεφαντιάσεως καὶ κνησμῶν, ψώρας, ἀλφῶν, λέπρας, λεύκης καὶ περὶ τῶν πολυχρήστων ἀντιδότην*· (φφ. 170^r-188^v) το κείμενο του λόγου. Αρχ. *Περὶ ἀνθρωποθήκτων*. Ἀρχόμενοι περὶ τῶν δακνόντων ζώων Τελ. κολ. *κέντρον δὲ ἔχει περὶ τὸν τράχηλον αὐτὸν (;) τοῦτο δὲ* (επιλεγμένα κεφάλαια του λόγου εξέδωσε ο Σ. Ζερβός, Ἄετιῦ Ἀμιδηνοῦ Περὶ δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων, *ἤτοι Λόγος δέκατος τρίτος*, Ἀθηνᾶ 18, 1905, 264-292).

Σύνθεση «τετραδίων»¹⁹. 15×8 (120), 2 (122), 3×8 (146), 2 (148), 3×8 (172), 6 (178), 10 (188) + I.

Στο χειρόγραφο υπάρχουν δύο αριθμήσεις «τετραδίων»:

α) ορισμένα από τα «τετράδια» αριθμούνται με ελληνικούς αριθμούς είτε στο κάτω δεξιά

19. Με τον όρο «τετράδια» (σε εισαγωγικά) δηλώνονται τα τεύχη που αποτελούν τον κώδικα.

περιθώριο του recto του πρώτου φύλλου είτε στο κάτω αριστερά περιθώριο του verso του τελευταίου φύλλου τους: έτσι αριθμούνται στην αρχή τα «τετράδια» ζ´ (41^ν), ιζ´ (123^ν), ιθ´ (139^ν) στο τέλος το «τετράδιο» ιδ´ (112^ν) και στην αρχή και στο τέλος τα «τετράδια» η´ (97^ν-104^ν), ιε´ (113^ν-120^ν), ις´ (121^ν-122^ν), ηη´ (131^ν-138^ν).

β) η αρίθμηση αυτή αποτελεί διόρθωση μιας παλαιότερης, η οποία δεν συμφωνεί μαζί της και παρατηρείται στα φύλλα 146^ν (ις), 147^ν-148^ν (ηη), 149^ν (ιθ^ν).

Η αρίθμηση των φύλλων έγινε από κάποιο νεότερο χέρι στο άνω δεξιό άκρο του recto. Κατά την αρίθμηση παραλείφθηκε ο αριθμός 110.

Υ δ α τ ό σ η μ α. 1) φφ. 1-155: «Lettre G», τύπου Briquet 8186 (έτος 1328)²⁰ και λιγότερο τύπου Mošin-Traljič 5259 (έτος 1355/1370)²¹. 2) φφ. 163 κ.ε.: Δύο υδατόσημα αταύτιστα.

Σ τ ά χ ω σ η. Νεοτερική. Σε μερικά φύλλα υπάρχουν ταινίες για να ενισχύουν την στάχωση.

Ε ρ υ θ ρ ο γ ρ α φ ί α. Υπάρχουν ερυθρόγραφα επίτιτλα στο φ. 1^ν και στο φ. 169^ν (αρχή του δεκάτου τρίτου λόγου): επίσης, ερυθρόγραφοι τίτλοι κεφαλαίων και ερυθρόγραφα αρχικά γράμματα επιμέρους παραγράφων.

Γ ρ α φ ε ί ς. Το χειρόγραφο είναι γραμμένο από δύο γραφείς, που τους ονομάσαμε Α και Β.

Ο Γραφέας Α έγραψε το μεγαλύτερο τμήμα του χειρογράφου: φφ. 6^ν, 17^ν-28^ν, 40^ν-188^ν. Η γραφή του δείχνει έμπειρο βιβλιογράφο και δεν είναι ιδιαίτερα κομψή. Η γενική εικόνα της θυμίζει την «ανισοστρογγυλή γραφή» (Fettaugenmode)²²: ορισμένα γράμματα (ε, ο, σ, φ, ω) είναι αισθητά μεγαλύτερα από τα υπόλοιπα. Υπάρχουν βραχυγραφίες κυρίως στο τέλος της σειράς, όπως, επίσης, και γράμματα επάνω σε άλλα. Τα γ, δ, μ, φ και τ γράφονται και μεγαλογράμματα. Ορισμένες φορές το ι και το υ γράφονται με τις χαρακτηριστικές δύο τελείες ("). Αξιοσημείωτη είναι η πολυτυπία στην γραφή του και, καθώς και η γραφή του ε στις συνδέσεις του με άλλα γράμματα: εξ, ερ, εφ. Από το φ. 151^ν και εξής τα γράμματα γίνονται αισθητά μικρότερα και η σελίδα πυκνογραμμένη.

Ο Γραφέας Β έγραψε τα φφ. 1^ν-5^ν, 6^ν-16^ν, 29^ν-40^ν. Η γραφή του έχει πολλά στοιχεία από το «στυλ του Μετοχίτη»²³. Είναι πειθαρχημένη, με καθαρές γραμμές και χωρίς διακοσμητικές απολήξεις. Μερικές φορές τα γ, δ, η, μ, ν γράφονται μεγαλογράμματα. Τα ο, σ, υ, ω κάποτε είναι μεγαλύτερα από τα υπόλοιπα, δεν διαφέρουν όμως από αυτά τόσο, όσο εκείνα του γραφέα Α. Το α, το υ και το ω ενώνονται με την οξεία, το υ και με την περισπωμένη. Βραχυγραφίες χρησιμοποιούνται σποραδικά. Ορισμένες φορές υπάρχουν δύο τελείες επάνω στο ι και στο υ. Χαρακτηριστικός είναι κάποτε ο τρόπος γραφής του ω και του ψ.

20. C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Leipzig 1923² (The New Briquet, Jubilee Edition, Amsterdam 1968).

21. V. Mošin - S. M. Traljič, *Filigranes des XIII^e et XIV^e ss. Vodeni znakovi XIII. i XIV vijeka*, τ. 1-2, Zagreb 1957.

22. Για τον όρο αυτόν βλ. H. Hunger, Die sogenannte Fettaugen - Mode in griechischen Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts, *Byz. Forsch.* 4 (1972) 105-113· για την απόδοσή του στα ελληνικά βλ. E. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, ελλην. μετάφρ. N. Παναγιωτάκης, Αθήνα 1979², σ. 91.

23. H. Hunger, *Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen* [Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur, I], Zürich 1961, σ. 102.

Σ η μ ε ι ώ σ ε ι ς. Στα περιθώρια του χειρογράφου υπάρχουν παρασελίδες σημειώσεις, οι οποίες είναι:

1) προσθήκες λέξεων ή φράσεων οι οποίες παραλείφθηκαν από το κείμενο κατά την αντιγραφή (π.χ. φ. 21^ε *ἐπὶ τῇ τῶν ἀφροδισίων χρήσει*, φ. 22^ν *πολλάκις*, φ. 76^ε *πλεονάζει* ακόμη, βλ. φ. 14^ε, 157^ν, 162^ν κ.α.). Δύο φορές πριν από την προσθήκη φράσεων που παραλείφθηκαν προτάσσεται η λέξη *κείμενον* (φ. 14^ε και 21^ε)²⁴.

2) αριθμήσεις κεφαλαίων (π.χ. φ. 30^ε *κδ'*, φ. 31^ε *κς'*, φ. 32^ε *κθ'*), οι οποίες ορισμένες φορές επαναλαμβάνονται από ένα δεύτερο (μεταγενέστερο;) χέρι (π.χ. στο φ. 185^ε οι αριθμοί *ξγ'*, *ξδ'*, *ξε'*, *ξς'*).

3) επανάληψη τίτλων κεφαλαίων (π.χ. φ. 35^ε *περὶ τῆς ἐκ ῥινῶν αἱμορραγίας*, φ. 75^ε *περὶ δυσεντερίας*).

4) η γνωστή έκφραση *ώραϊον* (π.χ. φ. 148^ε).

5) οδηγίες προς τους αναγνώστες· στο φ. 24^ε (τελευταίο πριν από τα δύο «τετράδια» που σταχώθηκαν σε λάθος θέση) διαβάζουμε στην κάτω δεξιά ὠα: *ζήτει μετὰ φύλλα δεκαῆξ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ λόγου*. Το φ. 72 είναι γραμμένο ανάποδα· στην ἄνω δεξιά ὠα του verso διαβάζουμε: *ἀνάστρεψον τὸ φύλλον* τέλος, στο φ. 162^ε στην αριστερή ὠα (περὶ το μέσον) διαβάζουμε: *μὴ ζήτει τὰ ὀνόματα*.

6) διορθώσεις στο κείμενο με την πρόταξη της λέξης *γράφε*. Μερικές από τις διορθώσεις αυτές διαπιστώθηκε ότι προέρχονται από κάποιο χειρόγραφο της οικογένειας *ψ'* για τις υπόλοιπες αδυνατούμε να εκφράσουμε γνώμη (αν δηλ. πρόκειται για γραφές άλλου κώδικα ή για προσωπικές διορθώσεις κάποιου) εξαιτίας των ατελών κριτικών υπομνημάτων των εκδόσεων που υπάρχουν.

7) επανάληψη κειμένου· στο φ. 3^ε επαναλαμβάνεται κείμενο από το φ. 2^ε (βλ. και υποσημ. 24).

8) στην αριστερή και κάτω ὠα του φ. 187^ν υπάρχει ερυθρόγραφο σημείωμα από κάποιο μεταγενέστερο (;) χέρι: *βιβλίων τῶν κατηχομένων τῆς ἱερᾶς βασιλικῆς μεγάλης λαύρας τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου* (sic).

Π α ρ α π ε μ π τ ι κ ἄ σ η μ ε ί α. Κατά την αναγραφή των παρασελίδων σημειώσεων χρησιμοποιούνται παραπεμπτικά σημεία, όπως *διπλή περιεστιγμένη, ἀστερίσκος, στωρὸς* κ.ά.²⁵.

Ἰ π ο λ ο γ ι σ μ ὁ ς χ α σ μ ἄ τ ω ν. Ὅπως έχει ήδη αναφερθεί, στο φ. 121^ν τελειώνει κολοβός ο δέκατος λόγος και στο φ. 122^ε αρχίζει ἀκέφαλος ο ενδέκατος. Επίσης στο φ. 147^ν τελειώνει κολοβός ο ενδέκατος, ενώ ο δωδέκατος αρχίζει ἀκέφαλος με το φ. 148^ε. Από την ἀρίθμηση των «τετραδίων» (βλ. παραπάνω) φαίνεται ότι τα φφ. 121 και 122 αποτελούν το πρώτο και το τελευταίο φύλλο «τετραδίου»· το ίδιο συμβαίνει και με τα φφ. 147 και 148: τα δύο αυτά δίφυλλα παρεμβάλλονται σε μία σειρά 21 «τετραδίων». Το γεγονός αυτό οδηγεί στο εύλογο συμπέρασμα ότι και αυτά αρχικά ἦταν «τετράδια», από τα οποία ἔχουν ἐκπέσει τα εσωτερικά ἑξὶ φύλλα. Το κείμενο του ενδεκάτου και του δωδεκάτου λόγου που παραλείπεται καλύπτει περίπου δεκαπέντε σελίδες των αντιστοίχων εκδόσεων.

24. Η λέξη *κείμενον* προτάσσεται σε ένα ακόμη παρασελίδιο σημείωμα, στο φ. 3^ε, όπου όμως πρόκειται για επανάληψη του κειμένου προηγούμενης παραγράφου του ἐνάτου λόγου (σ. 279, 14-20 Ζερβός).

25. Βλ. Β. Atsalos, *Les signes de renvoi dans les manuscrits grecs*, στα Πρακτικά του Συνεδρίου για την ελληνική Παλαιογραφία και Κωδικολογία, Berlin-Wolfenbüttel 1983 (υπό εκτύπωση).

III

Στην συνέχεια γίνεται αντιβολή του κειμένου του κώδικα A¹ με τις υπάρχουσες εκδόσεις και διερευνάται η σχέση του με τους άλλους γνωστούς κώδικες του Αετίου (φυσικά, όσο μας το επιτρέπουν τα κριτικά υπομνήματα των προαναφερομένων εκδόσεων)²⁶.

ΠΕΜΠΤΟΣ ΛΟΓΟΣ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το τέταρτο και το πέμπτο «τετράδιο» του χειρογράφου A¹ (φφ. 25-40) δεν περιέχουν την συνέχεια του ενάτου λόγου, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά ένα τμήμα από την αρχή του πέμπτου λόγου του Αετίου.

Η παραβολή του κειμένου του χειρογράφου με την έκδοση του Olivieri²⁷ οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα:

1. Το χειρόγραφο ανήκει στην οικογένεια ω²⁸. Ορισμένα από τα πολλά συνδεδετικά σφάλματα του χειρογράφου A¹ με την οικογένεια ω αρκούν για να αποδείξουν την συγγένεια αυτήν (τα συνδεδετικά αυτά σφάλματα είναι συγχρόνως διαχωριστικά από τις οικογένειες φ, χ και ψ):

A ¹ και ω σ. 1, 20 Olivieri: σημείον	λοιπά χφφ. σημεία (σημ. om. P ^s)
σ. 1, 32: ώς λανθάνειν σ. 4, 34: τοῖς διὰ (δι' A ¹) ἔμφραζιν κυρίου (τελείου A ¹) μορίου λειποθυμοῦσιν	λανθάνει Πρὸς τοὺς διὰ ἔμφραζιν κυρίου μορίου λειποθυμοῦντας (totum om. P ^s)
σ. 4, 40-42: omittunt	ρίζ' Περὶ καρδιακῶν καὶ βουλίμου ῥηθήσεται ἐν τῷ περὶ στομαχικῶν λόγῳ.
σ. 5, 30: ἐκ τῶν Γαληνοῦ	Γαληνοῦ (om. C ^p M ^o A)

26. Στον πέμπτο λόγο η αντιβολή έγινε σε όλη την έκταση του κειμένου που παραδίδεται από το χειρόγραφο· στους υπόλοιπους λόγους κάλυψε ένα μεγάλο μέρος του κειμένου τους.

27. Για την έκδοση αυτήν βλ. παραπάνω, στην έκθεση του περιεχομένου του κώδικα. Κριτικές παρατηρήσεις στον πέμπτο λόγο (ed. Aldina, Venetiis 1534) έγραψε ο E. A. Pezopoulos, *Adnotationes criticae et grammaticae ad medicos graecos*, Fasciculus I., Athenis 1911, σ. 9.

28. Βλ. Olivieri, *CMG VIII*, 2 (1950), σ. III· όταν κάνουμε λόγο για τις οικογένειες φ, χ, ψ και ω των χειρογράφων του Αετίου, αναφερόμαστε πάντοτε στην κατάταξη του Olivieri.

σ. 10, 7:
σημεία

γνωρίσματα

σ. 14, 10:
ἐπίγειον

ἐπίγειοντο
(ἐπίγειοντο C^p P^x ψ 2^a m. S: ἐπιγέννοι<ν>το
M^o: ἐπιγίγνουντο φ)

2. Στην οικογένεια ω ανήκουν τα χειρόγραφα: S, A¹, G^a, H^a, V^a, V¹ και Υ²⁹. Για τον καταρτισμό της έκδοσης ο Olivieri αρκέσθηκε να συγκρίνει μόνον δύο από τα χειρόγραφα της οικογένειας αυτής σε όλη τους την έκταση, τους κώδικες S και A¹. Στους υπόλοιπους περιόρισε την αντιβολή μόνον σε ένα πολύ μικρό τμήμα του πέμπτου λόγου³⁰. Έτσι είναι δύσκολη η ακριβέστερη ένταξη του κώδικα A¹ μέσα στην οικογένεια. Πρέπει, όμως, να επισημάνουμε την, σε ορισμένα σημεία, εντυπωσιακή ομοιότητα του κώδικα αυτού με τον A¹. Παρατίθενται στην συνέχεια μερικά χαρακτηριστικά συνδεδεικμένα σφάλματα των δύο χειρογράφων που αποδεικνύουν την συγγενείά τους:

A¹ και A¹

λοιπά χφφ.

σ. 5, 32 Olivieri:
Φιλουμένου
(cum M^o)

Φιλαγρίου

σ. 12, 24:
σφοδρότερον

σφοδρότατον

σ. 13, 6:
γίνεται (γίνεται A¹)

κρίνεται (κρίνονται P^x)

σ. 13, 22:
ἀμωδρότερα και ἀβληχρῶς

ἀργότερος (-ώτερα P^x T: ἀμωδρότερος
1^a m. S) και βληχρῶς (βληχροκίνητα P^x)

σ. 14, 11:
τὴν ἀνάλογον ὥραν

τῆς ἀναλόγου ὥρας

σ. 15, 1:
μέλλει κρίσις

κρίσις μέλλει

σ. 15, 20:
καὶ τὰς ἄλλας

τὰς ἄλλας

3. Κανένα από τα χειρόγραφα A¹ και A¹ (και τα δύο του 14ου αι.) δεν έχει αντιγραφεί από το άλλο. Υπάρχουν και στα δύο διαχωριστικά σφάλματα που

29. Βλ. Olivieri, *CMG VIII*, 2 (1950), σ. III.

30. Βλ. Olivieri, *CMG VIII*, 1 (1935), σ. V (: κώδ. A¹): σ. VII (: κώδ. S): σ. VIII κ.ε. Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες οικογένειες.

αποκλείουν την αλληλοεξάρτηση. Μερικά από αυτά τα σφάλματα είναι τα παρακάτω (πρώτα παρατίθενται τα διαχωριστικά σφάλματα που παρουσιάζει ο Α¹ σε σχέση με τον Α¹ και όλους τους υπόλοιπους κώδικες και, στην συνέχεια, τα διαχωριστικά σφάλματα του Α¹ σε σχέση με τον Α¹ και τους υπόλοιπους):

α'

Α ¹ σ. 16, 11 Olivieri: <i>προσέχειν μάλιστα τὸν νοῦν</i>	Α ¹ και λοιπά χφφ. <i>μάλιστα προσέχειν τὸν νοῦν (μάλ. om. ψ: exc. D)</i>
σ. 32, 25: <i>τὰς φυσικὰς πάσας</i>	<i>πάσας τὰς φυσικὰς</i>
σ. 33, 29-34, 1: omittit	<i>καιρῶν... παροξυσμὸς</i>

β'

Α ¹ σ. 20, 10 Olivieri: <i>σχήματος</i>	Α ¹ και λοιπά χφφ. <i>χύματος</i>
σ. 21, 18: <i>δηλοῖ καὶ τοῦτο</i>	<i>καὶ τοῦτο δηλοῖ</i>
σ. 21, 25: <i>ἄμεμπτον</i>	<i>ἄπεπτον</i>
σ. 22, 15: omittit	<i>τί δηλοῖ τὸ οὐρούμενον παχὺ καὶ μετὰ ταῦτα καθιστάμενον</i>

Τα παραπάνω σφάλματα αποδεικνύουν ότι τα χειρόγραφα Α¹ και Α¹ προέρχονται από ένα τρίτο, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο.

Βέβαια υπάρχει πάντοτε η επιφύλαξη ότι η σχέση του Α¹ με την οικογένεια ω (που αποδείχθηκε παραπάνω) ίσως έπαυε να υφίσταται, αν ο Olivieri δεν περιοριζόταν στην παραβολή δύο μόνον χειρογράφων της οικογενείας ω. Όμως η επιφύλαξη αυτή μετριάζεται από το γεγονός ότι, όσον αφορά τον δωδέκατο λόγο (βλ. παρακάτω), αποδεικνύουμε ότι το χειρόγραφο Α¹ παρουσιάζει στενή σχέση με το χειρόγραφο Ε³¹ και τα δύο προέρχονται, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, από μια τρίτη κοινή πηγή. Ο Ε είναι, σύμφωνα με την περιγραφή του Ευστρατιά-

31. Με το σύμβολο Ε παριστάνεται από τον Κωστομοίρη ο κώδικας Αθων. Λαύρ. Ω 65 (κατά τον κατάλογο του Ευστρατιάδη) = Αθων. Λαύρ. Ω 72 (κατά τον Olivieri)· βλ. και Ευστρατιάδης, ό.π., σ. 340.

δη³², συνέχεια του κώδικα Αθων. Λαύρ. Ω 64, ο οποίος δεν είναι άλλος από τον Α¹ του Olivieri.

4. Κάποιο δεύτερο (;) χέρι «διόρθωσε» σε ορισμένα σημεία τον Α¹ με βάση κάποιον από τους κώδικες της οικογένειας ψ, όπως συνάγεται από το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του Olivieri. Οι διορθώσεις:

α) είναι διάστιχες ή γίνονται πάνω στις λέξεις (οι αρχικές λέξεις διαγράφονται), π.χ.:

σ. 6, 12 Olivieri:

ἔστιν ex ὅτι corr. m²: ἔστιν cett. ὅτι ω

σ. 10, 23:

τοῦ νοσήματος e νοσημάτων corr. m²: τοῦ νοσήματος P^x ψ (exc. A)

σ. 10, 24:

πρὸς καιρὸν τινα Olivieri: πρόσκαιρός τις Α¹ (τις suprascr. m²) ψ: τις om. ω

σ. 11, 21:

δενότης Olivieri: ἐνότης Α¹ (ἀνάβασις in marg. m²) x ω: ἀνάβασις ψ

β) γίνονται στο περιθώριο με την πρόταξη (ή όχι) της λέξεως γράφε, π.χ.:

σ. 10, 22:

post ἀνέσεως add. ἢ δυσαρεστήσεως in marg. m²: ἢ δυσαρεστήσεως C^p M^o ψ: om. cett.

σ. 11, 8-9:

ὕφαιρέσεως Olivieri: ὑφέσεως Α¹ (γράφε φύσεως in marg. m²) x ω: φύσεως ψ

σ. 18, 22:

εἶσω Olivieri: ἔνδον Α¹ (γράφε ἔνδοθεν in marg. m²): ἔνδοθεν ψ (P^x)

πρβ. και σ. 8, 2:

διαχωρήσεις Olivieri: διαχωρήσεις Α¹ (γράφε κοπρίας in marg. m²): κόπρων ψ.

ΕΝΑΤΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τον ένατο λόγο του Αετίου τον εξέδωσε ο Σ. Ζερβός³³ από το χειρόγραφο

32. Βλ. Ευστρατιάδης, *ό.π.*, σ. 340.

33. Για την έκδοση αυτήν βλ. παραπάνω, στην έκθεση του περιεχομένου του κώδικα ακόμη, βλ. Σ. Ζερβός, *Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ Περὶ τῶν κατὰ τὸ στόμα τῆς κοιλίας παθῶν καὶ αὐτῆς τῆς κοιλίας καὶ ἐντέρων, ἥτοι Λόγος ἑνατος, πρῶτον νῦν ἐκ τῶν χειρογράφων ἐκδιδόμενος* [Ἀνέκδοτοι ἀρχαῖοι Ἑλληνες ἰατροί, Τόμος πέμπτος], Ἐν Ἀθήναις 1912 (βιβλιοκρισία: *WKPh* 1915, 439 R. Fuchs). Πριν από τον Ζερβό επιλεγμένα κεφάλαια του λόγου δημοσίευσαν οι: I. E. Hebenstreit, *Aetii Amideni ANEKΔΟΤΩΝ libri IX. caput XXVIII. exhibens tenuioris intestini morbum quem Ileon et Chordapsum dicunt, una cum veterum super hac aegrotatione sententiis. Graece et latine cum commentariis*, Lipsiae 1757· ο ίδιος, *Tentamen philologico-medicum super Aetii Amideni synopsis medicorum veterum libris VIII. post illos octo, quos Aldus Manutius Venetiis 1534 evulgavit, qui supersunt nondum editis e ms Gunzii sistens libri seu sermonis noni aliquot capita. Graece et latine*, Lipsiae 1757· Α. Μουστοξύδης - Δ. Σχιναῆς, *Ἀετίου λόγος ἑνατος, περὶ τῶν κατὰ τὸ στόμα τῆς κοιλίας παθῶν, καὶ αὐτῆς τῆς κοιλίας καὶ ἐντέρων, στο ἔργο τους: Συλλογὴ ἀποσπασμάτων ἀνεκδότων ἑλληνικῶν μετὰ σημειώσεων*, Ἐν Βενετίᾳ 1817, σ. 1-24 (εκδίδονται τα κεφάλαια ι'-ιδ'). I. Magnus a Tengeström, *Commentatio*

Parisinus gr. 2191 (Π)· «ἐπιβοθητικόν», όπως ο ίδιος τον ονομάζει, είχε τον κώδικα Berolinensis Philol. gr. N° 1534 (B)³⁴.

Ο Parisinus gr. 2191 είναι ο K του Olivieri³⁵ και ανήκει στην οικογένεια χ³⁶. Ο Berolinensis δεν μνημονεύεται από τον Olivieri, και, όπως φαίνεται από το κριτικό υπόμνημα του Ζερβού, δεν παρουσιάζει καμιά διαφορά από τον Parisinus. Το γεγονός ότι ο κώδικας Α¹ σπανιότατα συμφωνεί με τις γραφές των δύο παραπάνω κωδίκων, ενώ, αντίθετα, στις περισσότερες περιπτώσεις προσφέρει δικές του γραφές, ενισχύει έμμεσα την σχέση του με την οικογένεια ω.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο κώδικας Α¹ περιέχει μερικές από τις συμπληρώσεις και τις διορθώσεις που είχε προτείνει ο Ζερβός, π.χ.:

σ. 278, 32 <τά> σ. 282, 17 τοῖς παισί· σ. 288, 29 ἀτῆς· σ. 294, 16-17 περιαιρεῖται· σ. 295, 20 φοῖνιξι πατητοῖς καὶ ῥοδίνου· σ. 315, 2 <οὐ μόνον>· σ. 318, 22-23 ζῶων γηραλέων ὄντων κ.ά.

ΔΕΚΑΤΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τα τμήματα του δεκάτου λόγου του Αετίου που εκδόθηκαν από την G. L. Calabrò³⁷ είναι τα αποσπάσματα του Αρχιγένη που περιέχονται στον δέκατο λόγο του Αετίου. Η έκδοση βασίζεται στους κώδικες Parisinus gr. 2196 (A), Parisinus gr. 2228 (B) και Vaticanus gr. 297 (V)³⁸. Η παραβολή των αντιστοιχών φύλλων του χειρογράφου Α¹ (φφ. 96, 97, 98 και 115) με την έκδοση και το κριτικό υπόμνημα δείχνει ότι από αυτά τα τρία χειρόγραφα εκείνο που παρουσιάζει την μεγαλύτερη ομοιότητα με τον κώδικα Α¹ είναι ο Vaticanus gr. 297 (14ου αι.), ο οποίος ανήκει στην οικογένεια ω σύμφωνα με την κατάταξη του Olivieri³⁹, που τον ονομάζει R. Όσον αφορά τα δύο άλλα χειρόγραφα, ο Parisinus gr. 2196 δεν μνημονεύεται από τον Olivieri, ενώ ο Parisinus gr. 2228 είναι ο C^p του Olivieri και ανήκει στην οικογένεια χ⁴⁰.

num in Aetii Amideni medici ανέκδοτα specimen primum sistens libri IX., cap. 41: περι ἀσκαρίδων, graece et latine, Aboae 1817. Κριτικές παρατηρήσεις στον ένατο λόγο έγραψε ο Ε. Α. Πεζόπουλος, Παρατηρήσεις εἰς τὸν ἑνατον λόγον τοῦ Ἄετιου, Βυζαντις 2 (1912) 523-539· ο ίδιος, Παρατηρήσεις εἰς Ἑλληνας ἰατρούς, ΕΕΒΣ 5 (1928) 334-335.

34. Ζερβός, Ἄθηνᾶ 23 (1911) 267 (τα σύμβολα των κωδίκων στην σ. 271).

35. Βλ. Olivieri, CMG VIII, 1 (1935), σ. IX. Ο κώδ. αυτός δεν μνημονεύεται από τον Olivieri στον πέμπτο λόγο, αν και περιέχει και τους δεκαέξι λόγους του Αετίου.

36. Βλ. Olivieri, CMG VIII, 1 (1935), σ. XI.

37. Για την έκδοση αυτήν βλ. παραπάνω, στην έκθεση του περιεχομένου του κώδικα.

38. Calabrò, ὁ.π., σ. 67-68.

39. Olivieri, CMG VIII, 1 (1935), σ. X. Ο κώδ. αυτός δεν μνημονεύεται από τον Olivieri στον πέμπτο λόγο, αν και περιέχει και τους δεκαέξι λόγους του Αετίου.

40. Olivieri, CMG VIII, 2 (1950), σ. I και III.

1. Στην συνέχεια παρατίθενται μερικά από τα πολλά συνδεδετικά σφάλματα των δύο χειρογράφων:

A ¹ και V σ. 68, 6 Calabrò: κατάρξει	λοιπά χφφ. καταβρήξει
σ. 68, 11: λύσεων	χυλίσεων
σ. 68, 19: στόματος	στομάχου
σ. 69, 13: δοκιμαστέον	δοκιμασθήσεται
σ. 69, 23: ἀποστήματος	ἐξ ἀποστάσεως
σ. 71, 11: μάλιστα	μόλις
σ. 71, 20: ἐξιᾶσθαι διὰ τῶν ἀφ' ἐκάστου	ἐξιᾶσασθαι διὰ τῶν ἐφ' ἐκάστου
σ. 71, 24: καὶ ἀλοιφῆς δι' ἐλαίου γινομένης	καταλοιφᾶς δι' ἐλαίου γινομέναις
σ. 71, 28: παραβοηθήσειεν	παρακολουθήσειεν

2. Τα διαχωριστικά σφάλματα των δύο χειρογράφων που ακολουθούν στην συνέχεια (πρώτα τα διαχωριστικά σφάλματα του A¹ προς τον V και τους υπόλοιπους δύο κώδικες και στην συνέχεια τα διαχωριστικά σφάλματα του V προς τον A¹ και τους άλλους δύο κώδικες) αποδεικνύουν ότι κανένα δεν προέρχεται από το άλλο, αλλά ότι και τα δύο αντιγράφηκαν από ένα τρίτο:

	α'
A ¹ σ. 69, 17 Calabrò: omittit	V και λοιπά χφφ. δει
σ. 69, 26: ἐν τῷ ἥπατι	ἐκ τῶν ἐν τῷ ἥπατι
σ. 70, 3: τούτοις	τούτων
σ. 70, 6: ἐνίστε δὲ	ἐνίστε

	β'
V	A ¹ και λοιπά χφφ.
σ. 68, 4 Calabrò:	
δε	δη
σ. 69, 30:	
πολλοῖς δε	πολλοῖς

Αν και η έρευνα στον ενδέκατο λόγο περιορίστηκε στις πέντε σελίδες που εκδίδει η Calabrò, είναι φανερό ότι τα συγγενή χειρόγραφα A¹ και V προέρχονται από μια τρίτη κοινή πηγή. Στον πέμπτο λόγο αποδείξαμε την ίδια σχέση με A¹ με τον A¹. Το γεγονός ότι στον πέμπτο λόγο χρησιμοποιήθηκε από τον εκδότη και ο V και η σχέση του εκεί με τον A¹ δεν ήταν στενότερη από ό,τι του A¹ προς τον A¹ μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο A¹ βρίσκεται σε στενότερη σχέση με τον A¹ από ό,τι με τον V· αυτό δεν φαίνεται στον δέκατο λόγο, επειδή ο A¹ δεν ελήφθη υπ' όψη από την Calabrò, η οποία άλλωστε τονίζει την προσωρινότητα της έκδοσής της⁴¹. Επομένως ισχύουν τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε αναφορικά με τον πέμπτο λόγο⁴².

ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ο λόγος αυτός εκδόθηκε από τους Ch. Daremberg και Ch. E. Ruelle στον τόμο που περιέχει τα έργα του Ρούφου του Εφέσιου⁴³.

Η έκδοση στηρίζεται, όπως αναφέρεται στον πρόλογο⁴⁴, σε δεκαπέντε χειρόγραφα· στο κριτικό υπόμνημα όμως μνημονεύονται μόνον οκτώ. Η σύγκριση του χειρογράφου A¹ με την έκδοση οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα:

1. Ο A¹ παρουσιάζει στενή σχέση με τον κώδικα U (= Vindobonensis medic. gr. 6)· η σχέση αυτή επιβεβαιώνεται από τα παρακάτω συνδυαστικά σφάλματα (τα οποία είναι συγχρόνως και διαχωριστικά από όλα τα υπόλοιπα χειρόγραφα):

41. Calabrò, *ό.π.*, σ. 67: «Trattandosi di edizione p r o v v i s o r i a, ho collazionato soltanto alcuni dei codici di Aetio...».

42. Η συνεχής αναφορά στην έκδοση του Olivieri οφείλεται στο ότι σ' αυτήν μνημονεύονται τα περισσότερα χειρόγραφα του Αετίου και εξετάζεται η θέση τους στην παράδοση του κειμένου.

43. Για την έκδοση αυτήν βλ. παραπάνω, στην έκθεση του περιεχομένου του κώδικα. Μελέτη: A. Sideras, Aetius und Oribasius. Ihre gemeinsamen Exzerpte aus der Schrift des Rufus von Ephesos «Über die Nieren- und Blasenleiden» und ihr Abhängigkeitsverhältnis, *BZ* 67 (1974) 110-130.

44. Daremberg-Ruelle, *ό.π.*, σ. XVII-XVIII.

A ¹ και U σ. 91, 18-20 Dar./Ruelle: omittunt	λοιπά χφφ. διὰ ἀφεψήματος τήλεως... παραλαμβάνειν
σ. 92, 11: ὄρειας σελίνου	ὄρεοσελίνου (ἴρεως σελίνου B C M O V)
σ. 92, 15: ρίζα λεῖα πινομένη	ρίζης (ρίζης om. A) ἀφέψημα πινόμενον (ρίζ. ἀφ. λεῖα πινόμενα M V: ρίζ. ἀφψ. καὶ λείων πινομένων B C O)
σ. 93, 7-8: κλύσμασι καὶ ἐγκαθίσμασι ὡς μὴ	κλύσμασιν ὡς μὴ

2. Κανένα από τα δύο χειρόγραφα (A¹, U) δεν προέρχεται από το άλλο· το κάθε ένα παρουσιάζει παραλείψεις ή άλλα διαχωριστικά σφάλματα, π.χ.:

α'	
A ¹ σ. 88, 3 Dar./Ruelle: εἴρηται	U και λοιπά χφφ. εἴρηται
σ. 88, 13: κεκαυμένου	κεκομμένου
σ. 92, 23: καὶ ξανθίου λεγομένης	λεγομένης καὶ ξανθίου
β'	
U σ. 88, 15-16 Dar./Ruelle: omittit	A ¹ και λοιπά χφφ. ἄ τινα... προείρηται
σ. 91, 23: omittit	καὶ τήλεως
σ. 92, 25-26: omittit	ὑαλος... ρίζαι

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι κανένα από τα δύο χειρόγραφα δεν εξαρτάται από το άλλο· επομένως, και τα δύο προέρχονται από μια τρίτη κοινή πηγή (ανεξάρτητα το ένα από το άλλο).

Ο U (στην έκδοση του Daremberg) είναι ο V¹ του Olivieri, ο οποίος, όπως είδαμε, ανήκει στην οικογένεια ω⁴⁵. Επομένως το συμπέρασμα στο οποίο

45. Olivieri, *CMG* VIII, 2 (1950), σ. III.

καταλήξαμε για την στενή σχέση του κώδικα Α¹ με την οικογένεια ω (αναφορικά με τον πέμπτο λόγο) επιβεβαιώνεται και εδώ, παρόλο που στον ενδέκατο λόγο δεν χρησιμοποιείται ο Α¹ (ή η συνέχειά του, ο Ε· βλ. τα σχετικά με τον δωδέκατο λόγο), με τον οποίον ο Α¹ παρουσιάζει στενότερη σχέση από ό,τι με τον U.

ΔΩΔΕΚΑΤΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τον δωδέκατο λόγο τον εξέδωσε ο Γ. Α. Κωστομοίρης⁴⁶. Η σύγκριση του κώδικα Α¹ με την έκδοση αυτήν αποδεικνύει ότι ο Α¹ βρίσκεται σε στενή σχέση με το χειρόγραφο Ε⁴⁷.

1. Τα παρακάτω αντιπροσωπευτικά παραδείγματα συνδεδειγμένων σφαλμάτων που παρουσιάζουν τα δύο χειρόγραφα (και που αποτελούν συγχρόνως και διαχωριστικά από τα άλλα χειρόγραφα) αρκούν για να επιβεβαιώσουν την σχέση αυτήν:

Α ¹ και Ε σ. 19, 14 Κωστομοίρης: <i>ώρας γ´</i>	λοιπά χφφ. <i>ἡμέρας γ´</i>
σ. 21, 2: <i>ὄταν ἐπιτηδεϊότατα</i>	<i>ὄτι ἐπιτηδεϊότατα (ἐπιτηδεϊότητι Ζ)</i>
σ. 24, 5: <i>φοινίσσει</i>	<i>φοινίσσον</i>
σ. 31, 15: <i>ἴρις</i>	<i>ἡ ρίς (καὶ ἦρις Ο)</i>
σ. 32, 11-12: <i>ὀνίνανται ἢ ζηραίνοντες</i>	<i>ἢ ζηραίνοντες ὀνίνανται</i>
σ. 32, 18: <i>ἄχρις ἄν περ</i>	<i>ἄχρι περ ἄν (ἄχρις ἄν Μ^ε Ω)</i>
σ. 37, 16: <i>ὑπὸ φλέγματι</i>	<i>ὑπὸ φλέγματος</i>

2. Αποδείχθηκε ότι τα δύο χειρόγραφα είναι συγγενή στεμματικά· όμως κανένα τους δεν προέρχεται από το άλλο· τα διαχωριστικά σφάλματά τους

46. Για την έκδοση αυτήν βλ. παραπάνω, στην έκθεση του περιεχομένου του κώδικα. Κριτικές παρατηρήσεις σ' αυτήν έγραψαν οι: Ε. Α. Pezopoulos, *Adnotationes criticae et grammaticae ad medicos graecos*, Fasciculus I., Athenis 1911, σ. 10-15· Ch. Ch. Charitonides, *Miscellanea, Mnemosyne* N. S. 43 (1915) 229-231· Ε. Α. Πεζόπουλος, Παρατηρήσεις εις "Έλληνας ιατρούς, *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 334-335.

47. Βλ. υποσημ. 31, και Κωστομοίρης, *ό.π.*, σ. νδ'.

αποκλείουν μια τέτοιου είδους σχέση. Μερικά παραδείγματα:

	α'
A ¹ σ. 23, 17-24, 2 Κωστομοίρης: omittit	Ε και λοιπά χφφ. <i>ράφάνου... σινάπεως γο' η'</i>
σ. 24, 15: <i>ρίζης μέλανος</i>	<i>μέλανος ρίζης</i>
σ. 26, 1: <i>λειωθείσαν</i>	<i>λειωθείση</i>
σ. 36, 6: <i>ήμιν άσαιοί εισιν</i>	<i>χυμοί άσηπτοί εισιν</i>
σ. 37, 8: <i>χυλός</i>	<i>χυμός</i>
	β'
Ε σ. 25, 5 Κωστομοίρης: <i>χαλκόν</i>	A ¹ και λοιπά χφφ. <i>χαλβάνην</i>
σ. 27, 3-4: omittit	<i>τινες... προείρηται</i>
σ. 27, 14: <i>τεθλασμένην βαλών</i>	<i>λαβών τεθλασμένην (βαλών τεθλ Γ Δ)</i>
σ. 28, 2: <i>έστιν</i>	<i>έστω</i>
σ. 35, 3: <i>έν τούτω</i>	<i>έκ τούτου</i>

Επομένως τα δύο χειρόγραφα A¹ και Ε προέρχονται από μια τρίτη πηγή, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο.

Το χειρόγραφο Ε, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά την περιγραφή του Ευστρατιάδη αποτελεί την συνέχεια του κώδικα Μεγ. Λαύρ. Ω 64, ο οποίος όμως δεν είναι άλλος από τον A¹ του Olivieri και ανήκει στην οικογένεια ω⁴⁸. Επομένως και από την αντιβολή του A¹ με την έκδοση του δωδεκάτου λόγου επιβεβαιώνεται η συγγένεια του κώδικα αυτού με την οικογένεια ω.

48. Βλ. Ευστρατιάδης, *ό.π.*, σ. 340, και Olivieri, *CMG VIII*, 1 (1935), σ. V και XIII.

ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τμήματα του δεκάτου τρίτου λόγου του Αετίου εξέδωσε ο Σ. Ζερβός⁴⁹. Στην εισαγωγή του μνημονεύει τριάντα τέσσερα χειρόγραφα του Αετίου⁵⁰, εξετάζει κάπως λεπτομερέστερα, χωρίς όμως να τα περιγράφει, είκοσι τέσσερα, στο στέμμα παραθέτει δώδεκα, ενώ για την έκδοση του κειμένου χρησιμοποιεί, όπως συνάγεται από το κριτικό υπόμνημα, έξι.

Η ένταξη του χειρογράφου Α¹ στην παράδοση, όσον αφορά τον δέκατο τρίτο λόγο, παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες, επειδή:

1) ο Ζερβός καταρτίζει στέμμα, το οποίο κατά κανένα τρόπο δεν ανταποκρίνεται στους κανόνες της σύγχρονης στεμματικής. Αρκεί να αναφερθεί ότι με τον τρόπο που διατάσσονται τα χειρόγραφα στο πολυγωνικό (!) στέμμα του Ζερβού φαίνονται να προέρχονται το ένα από το άλλο με μια συνεχή τεθλασμένη γραμμή⁵¹.

2) το «στέμμα» αυτό παρουσιάζει sigla τα οποία δεν ανταποκρίνονται στην εισαγωγή, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφές ποια χειρόγραφα αντιπροσωπεύουν: πρόκειται για τα sigla: Ma, Λαν, V (βλ. σ. 263 της εισαγωγής).

3) στην εισαγωγή μνημονεύονται πολύ περισσότερα χειρόγραφα από όσα παρατίθενται στο στέμμα, και τελικά η στεμματική σχέση των χειρογράφων αυτών παραμένει σκοτεινή.

Τέλος, θα μπορούσε να κάνει λόγο κανείς και για τον ιδιόρρυθμο τρόπο σύνταξης του κριτικού υπομνήματος της έκδοσης αυτής, κάτι τέτοιο όμως θα ξέφευγε από τον στόχο της εργασίας μας.

Παρά τις προαναφερθείσες δυσκολίες, η σύγκριση του Α¹ με την έκδοση οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα:

1. Ο Α¹ παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με τον V (από τα sigla του Ζερβού

49. Για την έκδοση αυτήν βλ. παραπάνω, στην έκθεση του περιεχομένου του κώδικα: βλ. ακόμη, Σ. Ζερβός, *Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ Λόγος δέκατος τρίτος, ἤτοι Περί δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων, τὸ πρῶτον νῦν ἐκ τῶν χειρογράφων ἐκδιδόμενος μετ' εἰσαγωγῆς, ἀναλύσεως, σχολίων, παρατηρήσεων* [Ἑλληνικὴ ἔκδοσις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἰατρῶν συγγραφέων - Editio graeca scriptorum medicorum veterum Graecorum], Ἐν Σύρῳ 1909. Κριτικές παρατηρήσεις στον λόγο αυτόν έγραψαν οι: Γ. Α. Παπαβασιλείου, Κριτικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὸν Ἀετίου τρεῖςκαδέκατον λόγον Περί δακνόντων ζώων, *Ἀθηνᾶ* 21 (1909) 368-370· Ch. Ch. Charitonides, Miscellanea, *Mnemosyne* N. S. 43 (1915) 231. Μελέτες για τον δέκατο τρίτο λόγο έγραψαν οι: Σ. Ζερβός, Ἀετίου Περί δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων, *ΕΕΠΑ* (1905-1906) 470-500· ο ίδιος, Παρατηρήσεις εἰς τὸν τρισκαδέκατον λόγον, ἤτοι Περί δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων ὄψεων Ἀετίου τοῦ Ἀμιδηνοῦ, *ΕΕΠΑ* (1906-1907) 307-360· J. Theodorides, Sur le 13e livre du traité d'Αετίος d'Amida, médecin byzantin du VIe siècle, *Janus* 47 (1958) 221-237.

50. Ζερβός, *Ἀθηνᾶ* 18 (1906) 251-263.

51. Ζερβός, *ό.π.*, 263.

δεν διαφαίνεται για ποιον κώδικα πρόκειται)· παρατίθενται μερικά συνδετικά σφάλματά τους:

A ¹ και V σ. 264, 11 Ζερβός: <i>ἐπίδησον</i>	λοιπά χφφ. <i>δησον</i>
σ. 265, 2: <i>ἠλωμένων</i>	<i>ἠλωμένων</i>
σ. 266, 1: <i>ἐγκαταπίροντα</i>	καταπίροντα (-ύροντα W: -πύγοντα B)
σ. 266, 3: <i>ἐνίστε ἀλφιτηδὸν (-ιδῶν V)</i>	<i>ἐνίστε</i>
σ. 266, 14: <i>κυνηγείαις</i>	κυνηγίαις (-είαις B)

2. Και οι δύο κώδικες παρουσιάζουν παραλείψεις και άλλα διαχωριστικά σφάλματα που αποκλείουν μια σχέση αλληλοεξάρτησης:

	α'
A ¹ σ. 264, 13 Ζερβός: <i>χαλκὸν</i>	V και λοιπά χφφ. <i>χαλκὸν κεκαυμένον</i>
σ. 265, 18: <i>καταρραίνων, ὡς εἴρηται, τῷ ὄξει</i>	<i>καταρραίνων τῷ ὄξει</i>
σ. 266, 8: <i>περιλαβεῖν</i>	<i>παραλαβεῖν</i>
σ. 267, 6-8: <i>omittit</i>	<i>καὶ ὡς φασιν... θεραπείας</i>
	β'
V σ. 264, 16 Ζερβός: <i>κατέφθω</i>	A ¹ και λοιπά χφφ. <i>ἐφθῶ</i>
σ. 266, 4: <i>περιπεσόντας</i>	<i>περιπεσόντα</i>
σ. 267, 17: <i>προστιθέντα</i>	<i>προστιθέμενα</i>

Αποδεικνύεται και εδώ ότι τα δύο χειρόγραφα προέρχονται από ένα τρίτο. Το γεγονός ότι δεν μπορούμε, εξαιτίας των ελλείψεων της έκδοσης, να εντοπίσουμε σε ποιόν κώδικα αντιστοιχεί το σύμβολο V μας αναγκάζει να σταματήσουμε στο σημείο αυτό.

IV

Ύστερα από όσα αναπτύχθηκαν μέχρι τώρα μπορούμε να ανακεφαλαιώσουμε ως εξής:

1) στον πέμπτο λόγο αποδείχθηκε ότι ο Α¹ συγγενεύει με τον Α¹ (οικογένεια ω).

2) στον δωδέκατο λόγο ότι ο Α¹ συγγενεύει με τον Ε, συνέχεια του Α¹.

3) και στους δύο αυτούς λόγους αποδείχθηκε ότι ο Α¹ και οι Α¹ και Ε αντιγράφηκαν από ένα τρίτο χειρόγραφο.

4) στους υπόλοιπους λόγους, δηλαδή στους ένατο, δέκατο, ενδέκατο και δέκατο τρίτο, η παραπάνω σχέση δεν αποδεικνύεται, επειδή ο κώδικας Ε δεν χρησιμοποιείται από τους εκδότες των λόγων αυτών, ούτε όμως και ανατρέπεται (αντίθετα υποστηρίζεται έμμεσα).

5) ο Α¹ διορθώθηκε σε ορισμένα σημεία με βάση ένα χειρόγραφο της οικογένειας ψ (πιθανότατα το Α, χειρόγραφο και αυτό της Μεγ. Λαύρας)⁵².

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ-ΣΩΤΗΡΟΥΔΗ

52. Για την ετοιμασία της έκδοσης των οκτώ τελευταίων (9-16) λόγων του Αετίου βλ. F. Sbordone, *Per l'edizione dei Libri medicinali di Aetio Amideno*, *RAAN* 36 (1961) 131-137. F. Conti Bizzarro, A. M. Ieraci, A. Pignani e L. Tartaglia, *Per l'edizione dei Libri medicinali di Aetio Amideno*, I, *Κοινωνία* 2 (1978) 169-197. R. Romano - L. Tartaglia, *Per l'edizione dei Libri medicinali di Aetio Amideno*, *Κοινωνία* 4 (1980) 77-92. A. Garzya, *Problèmes relatifs à l'édition des livres IX-XVI du Tetrabiblon d'Aëtios d'Amida*, *REA* 86 (1984) 245-257.

Η εργασία αυτή βρισκόταν ήδη στην τελευταία διόρθωση, όταν, χάρη στον καθηγητή Δ. Λυπουρλή, αποκτήσαμε τα άρθρα που μνημονεύονται στην πρώτη παράγραφο της υποσημείωσης αυτής. Διαπιστώσαμε ότι το υπό εξέταση χφ. ήταν ήδη γνωστό στην ομάδα των Ιταλών φιλολόγων, που ετοιμάζει την έκδοση των οκτώ τελευταίων λόγων του Αετίου· ωστόσο η εξέταση του χφ από αυτούς ακολουθεί πορεία εντελώς διαφορετική από την δική μας, αφού περιορίζονται μόνον σε μια δειγματοληπτική αντιβολή των φ. 3^ο-4^ο του χφ. με την έκδοση του Ζερβού (βλ. *Κοινωνία* 2, 1978, 173-177).